

ERKEN DÖNEM TEFSİR LİTERATÜRÜNDE BİR KİMLİK İLTİBASI: MUKÂTİL B. HAYYÂN'IN MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'DAN AYRIŞTIRILMASI

Kadir İLTİR

Kafkas Üniversitesi, iltirkadir36@gmail.com, 0000-0002-5509-7095

İbrahim AYHAN

Kafkas Üniversitesi, iayhan_7221_@hotmail.com, 0000-0002-0442-8966

Gönderilme Tarihi: 10 Ocak 2026

Kabul Tarihi: 8 Mayıs 2026

DOI: 10.26791/sarkiat.1860523

Erken Dönem Tefsir Literatüründe Bir Kimlik İltibas: Mukâtîl b. Hayyân'ın Mukâtîl b. Süleyman'dan Ayırıştırılması

Erken Dönem Tefsir Literatüründe Bir Kimlik İltibası: Mukâtil B. Hayyân'ın Mukâtil B. Süleyman'dan Ayırıştırılması

Öz

Bu makale, tebeu't-tâbiîn dönemi İslâm tefsir geleneğinin önemli fakat son dönemlerde ihmal edilmiş isimlerinden biri olan Mukâtil b. Hayyân'ın (ö. 150/767 ?) hayatı, ilmî şahsiyeti ve tefsir tarihindeki konumunu incelemektedir. Klasik biyografî ve ricâl kaynakları ışığında müfessirin nesebi, mevâlî statüsü, doğum ve vefatına dair rivayetler ele alınmakta; özellikle Mukâtil b. Süleyman ile karıştırıldıkları konulara dikkat çekilmektedir. Söz konusu müfessirin biyografisi Horasan, Irak ve Kâbil merkezli ilmî faaliyetleri tarihî ve sosyo-politik bağlam içinde değerlendirilmektedir. Çalışmada, Mukâtil'in yaşadığı çok kültürlü ve mezhebî açıdan çoğulcu ortamın, onun Kur'an anlayışı ve tefsir rivayetleri üzerindeki etkisi vurgulanmaktadır. Ayrıca Mukâtil'in; Dahhâk b. Muzâhim, Mücâhid b. Cebr ve Katâde b. Di'âme gibi önde gelen tâbiûn âlimleriyle kurduğu ilmî ilişkiler ile İbn Abbâs merkezli tefsir geleneğine bağlılığı ortaya konulmaktadır. Hadis ve ricâl literatüründe hakkında yapılan değerlendirmeler ışığında güvenilirliği tartışılmakta; Mukâtil b. Süleyman ile sıkça karıştırılmasının doğurduğu metodolojik sorunlara dikkat çekilmektedir. Çalışma, Mukâtil b. Hayyân'ın rivayet ve dirayet unsurlarını bir arada kullanan tefsir anlayışıyla, mevâlî âlimlerinin İslâm ilim geleneğine sunduğu katkının somut bir örneğini temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Mukâtil b. Hayyân, tefsir, ricâl, mevâlî, tebeu't-tâbiîn

An Identity Confusion in Early Tafsîr Literature: Distinguishing Muqâtil B. Hayyân From Muqâtil B. Sulaymân

Abstract

This article examines the life, scholarly personality, and position in the history of exegesis of Mukâtil b. Hayyân (d. 150/767?), one of the important but neglected figures of the early Islamic exegetical tradition. In light of classical biographical and rical sources, the exegete's lineage, mawali status, and accounts of his birth and death are discussed, with particular attention paid to issues where he is confused with Mukâtil b. Süleyman. The biography of this exegete is evaluated within its historical and socio-political context, focusing on his scholarly activities centered in Khorasan, Iraq, and Kabul. The study emphasizes the impact of the multicultural and pluralistic environment in which Mukâtil lived on his understanding of the Qur'an and his exegetical traditions. Furthermore, Mukâtil's scholarly relationships with leading Tabiun scholars such as Dahhâk b. Muzâhim, Mücâhid b. Cebr, and Katâde b. Di'âme, as well as his adherence to the exegetical tradition centered on Ibn Abbas, are revealed. His reliability is debated in light of the assessments made about him in the hadith and rical literature; attention is drawn to the methodological problems arising from his frequent confusion with Mukâtil b. Sulaymân. The study demonstrates that Mukâtil b. Hayyân's approach to tafsir, which combines elements of narration and insight, represents a concrete example of the contribution made by mawâlî scholars to the Islamic scholarly tradition.

Keywords: Mukâtil b. Hayyân, tafsir, Ricâl, Mawali, the Followers of the Successors

GİRİŞ

İslâm tefsir tarihinin erken dönemlerinde, “Mukâtil” adıyla anılan iki farklı müfessirin — Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767 civarı) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767 sonrası) — aynı dönemde yaşamış olmaları, literatürde önemli bir karışıklığa yol açmıştır. Bu durum, özellikle klasik biyografi ve ricâl kitaplarında; ölüm tarihleri, cerh-ta’dil değerlendirmeleri, tefsir rivayetleri hatta eser nispetlerinin birbirine karıştırılmasına neden olmuştur.

Bu iltibas; her iki müfessirin de Horasanlı olması, tebeu’t-tâbiîn döneminde yaşamaları ve tefsir literatüründe çoğunlukla yalın olarak “*Mukâtil*” ismiyle anılmalarından kaynaklanmaktadır. Fakat müfessirlerin bu ortak noktalarının yanı sıra; ilmî şahsiyet, metodoloji ve itikadî çizgi bakımından birbirinden farklı oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle Mukâtil b. Süleyman’a yöneltilen; rivâyet konusundaki zaaf, teşbih ve tecsîm ithamları kaynaklarda zaman zaman Mukâtil b. Hayyân’a da isnat edilmesi; onun güvenilirliğini sorgulatırken, ondan rivayette bulunulmasına engel teşkil etmiş dolayısıyla Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir geleneğindeki yerini doğrudan etkilemiştir.

Çalışma, gerek dönemin ilim anlayışını yansıtan rivâyet aktarımındaki güven sorunu gerek ona izafe edilen tecsîm problemi şahsiyet karışıklığını bilimsel bir problem olarak ele almaktadır. Bu bağlamda araştırmanın temel sorunsalı: “Erken dönem kaynaklarında Mukâtil b. Hayyân’a nispet edilen cerh-tadil değerlendirmeleri ve biyografik bilgiler, hangi ölçüde Mukâtil b. Süleyman’a atfedilmiştir; neticede bu karışıklık, müfessirin itibarını ve tefsir tarihindeki konumunu nasıl etkilemiştir?” şeklinde ifade edilebilir:

Araştırmanın amacı, Mukâtil b. Hayyân’ın ilmî kişiliğini bağımsız bir müfessir kimliğiyle ortaya koymak; kaynaklarda Mukâtil b. Süleyman’a ait niteliklerin ona taşınması sonucu oluşan epistemolojik bulanıklığı gidermektir. Bu problem, yalnızca bir isim benzerliği değil, aynı zamanda erken dönem rivayet geleneğinde otantiklik, güvenilirlik ve kimlik aktarımı sorununun tipik bir örneği olarak da ele alınacaktır.

Söz konusu çalışmamız Zehebî, İbn Hacer, Mizzî, İbn Hibbân, İbn Huzeyme, İbn Ebî Hâtim, Taberî, Süyûtî gibi klasik kaynaklara yer alan önemli bir şahsiyete dayanmaktadır. Bu bağlamda İngilizce 1997 yazılan “*A Note on Muqatil b. Hayyan and Muqatil b. Sulaymân*” adlı çalışmaya rastlanılmış ancak makaleye erişilememiştir. Arap dünyasında Suudi Arabistan Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi bünyesinde Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî tarafından 2002 yılında hazırlanan “*أقوال مقاتل بن حيان في التفسير (Mukâtil b. Hayyân’ın Tefsir Görüşleri)*” başlıklı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Mukâtil b. Hayyân’ı konu alan müstakil çalışma ise yine Suudi Arabistan’da, Cidde Üniversitesi bünyesinde Abdurrahman Hüseyin el-Habeşi tarafından 2021 yılında kaleme alınan “*ترجمة مقاتل بن حيان البلخي (Belhli Mukâtil b. Hayyân’ın Hayatı)*” adlı makaledir.

Türkiye’de ise Mukâtil b. Hayyân üzerine yapılan akademik çalışma, Celalettin Alkan’ın “*Müfessir Mukâtil b. Hayyân’ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri*” başlıklı makalesidir. Alkan’ın araştırması, müfessir hakkında Türkiye’de gerçekleştirilen ilk müstakil ve bütüncül çalışma olma niteliğiyle, bu alanda yapılacak sonraki incelemeler için öncü bir zemin teşkil etmektedir. Makale, müfessirin hayatına, hocalarına, eserlerine ve ilmî şahsiyetine dair klasik kaynaklarda yer alan bilgileri derleyerek alana katkı sunmuştur.¹ Alkan, Mukâtil b. Hayyân’ın hayatı ve tefsir anlayışını ele alan eserleri incelenmiş ve ilgili kısımlarda referans olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, söz konusu çalışmaların daha çok biyografik ve tanıtıcı nitelikte kaldığı; Mukâtil b. Hayyân’ın ilim geleneği içerisindeki özgün konumu ile aynı dönemde yaşamış Mukâtil b. Süleyman ile karıştırılma problemine sınırlı ölçüde temas ettikleri görülmektedir. Bu durum, mevcut literatürde hâlâ açıklığa kavuşturulmamış noktalar bulunduğunu ve Mukâtil b. Hayyân üzerine yapılacak yeni araştırmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Şayet bu çalışmalar ve yeni yazma eserleri inceleme konusu derinleşirse muhtemelen alanda ilk ahkâmü’l-Kur’ân algısı dahi değişebilecektir. Neticede Alkan’ın literatür değerlendirmesinin yalnızca klasik kaynaklarda aktarılan bilgilerle betimleme düzeyinde kaldığını ve nakledilen bilgiler arasında analitik bir çerçeve sunmadığını ifade etmek mümkündür.

Bu bağlamda çalışmamız, Celalettin Alkan’ın söz konusu makalesini, alanda yapılan ilk öncü girişim olması bakımından bir başlangıç noktası olarak kabul etmekte; ancak aynı zamanda onun bıraktığı bilimsel boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Araştırma, Alkan’ın çalışmasında yalnızca işaret edilen karıştırılma problemini merkezî bir araştırma konusu hâline getirerek, iki müfessirin kimlik, rivayet konusunda güvenilirlik ve itikad yönlerinden hangi ölçütlerle ayırıştırılması gerektiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylelikle hem klasik literatürdeki bilgi bulanıklığının giderilmesi hem de Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir geleneğindeki özgün konumunun daha sağlam bir zeminde yeniden tanımlanması hedeflenmektedir.

Bu çalışma, erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767 civarı)’ın hayatı, ilmî kişiliği ve yaşadığı bölgeyi konu edinmektedir. Araştırmanın kapsamı, müfessirin yaşadığı dönem, ilmî çevresi, kaynaklarda

1 Celalettin Alkan, “Müfessir Mukâtil b. Hayyân’ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Burdur İlahiyat Dergisi*. 10 (Haziran 2025), 10.

yer alan biyografik rivayetler ve bu rivayetlerin değerlendirilmesine odaklanmaktadır. Çalışmada ayrıca Mukâtil b. Hayyân'ın sıklıkla Mukâtil b. Süleyman ile karıştırılması meselesi özel bir problem alanı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışma, yalnızca biyografik bir tanıtım değil; aynı zamanda kaynaklar arasında meydana gelen kimlik aktarımı, metin karışması ve isnad bulanıklığı sorunlarını çözümlemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın zaman ve içerik sınırları, Mukâtil b. Hayyân'ın yaşadığı II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısı ile sınırlıdır. Bu döneme ait klasik kaynaklar veya o dönemi ele alan özel çalışmalar, onun yaşadığı ilmî atmosferin ve eserlerinin anlaşılması için temel veri tabanını oluşturur. Çalışma, tarihî verilerin yanı sıra, ricâl ilmi, tefsir tarihi ve erken dönem İslâm düşüncesi literatüründen yararlanarak disiplinler arası bir okuma gerçekleştirilmektedir.

Yöntem bakımından araştırma, betimleyici ve analitik yaklaşımların birlikte kullanıldığı nitel bir tarihsel inceleme niteliğindedir. Öncelikle klasik biyografi, tabakât, ricâl ve tefsir kaynaklarında Mukâtil b. Hayyân'a dair bilgiler taranmış, ardından bu veriler içerik açısından sınıflandırılmıştır.

» Cerh-ta' dîl değerlendirmelerinin kaynak bağlamı

» Rivayetlerde yer alan isnâd zincirleri

» Müfessirin ölümü ve kitap hakkındaki iddia gibi

Ölçütler doğrultusunda, her iki müfessire nispet edilen rivayet ve değerlendirmeler mukayeseli biçimde ele alınmış; böylece literatürde ortaya çıkan kimlik aktarımı ve isnad bulanıklığı sorunu analitik bir çerçevede incelenmiştir.

Son olarak, modern dönemde yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalardan (özellikle ez-Zehrânî, el-Habeşî ve Celalettin Alkan) yararlanılarak mevcut literatür eleştirel biçimde gözden geçirilmiş; bu çalışma, Mukâtil b. Hayyân'ın kimliği ve tefsir geleneğindeki özgün konumunu tespit etmeyi amaçlayan bağımsız ve tamamlayıcı bir araştırma olarak konumlandırılmıştır.

1. Adı ve Künyesi: Mukâtil b. Hayyân en-Nebatî el-Belhî (ö. 767/150)

Klasik biyografi ve ricâl kaynaklarında müfessirin adı ittifakla Mukâtil b. Hayyân en-Nebatî el-Belhî el-Horâsânî el-Harrâz² olarak kaydedilmektedir.³ Künyesi yaygın olarak Ebû Bustâm şeklinde nakledilmiş, bazı rivayetlerde ise Ebû Mu'ân en-Nebatî veya Ebû Basîr olarak da zikredilmiştir.⁴ Mevâliden olup aslen Iraklıdır. Onun Benî Bekr b. Vâ'il'in kölesi olduğu belirtilmiş,⁵ bazı rivayetlerde ise Benî Teymullâh veya Benî Şeybân'a mensup gösterilmiştir.⁶ Bu farklı isnadlar, onun mevâlî statüsü nedeniyle çeşitli aşiretlerle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmış olabileceğini akla getirmektedir. Söz konusu dönemde Mevâlînin tefsirle ilişkisi, İslâm ilim tarihinin erken safhalarına kadar uzanmaktadır. Sahâbe devrinde başlayan bu süreç, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde daha görünür hale gelmiş, pek çok mevâlî âlimi Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasına katkıda bulunmuştur. Kaynaklarda isimleri zikredilen müfessirlerin bazı tefsir çalışmaları günümüze ulaşmamış olsa da, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* ve Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'unda onların rivayetlerine sıkça rastlanması, ilmî katkılarının devamlılığını göstermektedir. Mukâtil b. Süleymân ile Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirde şöhret sahibi olmaları, Zeyd b. Eslem ve Mesrûk gibi önde gelen isimlerin tefsirde "imam" olarak anılması, mevâlînin bu alandaki birikiminin İslâmî ilimler geleneğinde derin bir iz bıraktığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, mevâlî müfessirlerin Arapçayı sonradan öğrenmiş olmaları, kimi zaman onları dil yetersizliği veya isrâiliyyât rivayetleriyle eleştirilerin odağına taşımıştır. Bununla birlikte, onların farklı kültürel geçmişlerini Kur'ân yorumuna dâhil etmeleri, tefsir literatürüne hem çeşitlilik hem de zenginlik katmıştır. Abbâsî döneminde ilmî faaliyetlerde artan etkinlikleriyle birlikte mevâlî, yalnızca rivayet taşıyıcıları değil, aynı zamanda İslâm medeniyetinin entelektüel gelişimine katkı sunan öznel aktörler hâline gelmişlerdir. Bu durum, tefsirin yalnızca Arap toplumunun değil, çok kültürlü bir Müslüman cemaatin

2 Kaynaklarda babasının "Duvâl Dûz" olarak anıldığı, söz konusu ismin Farsçada "derici" anlamına geldiği belirtilmiştir; bu nedenle kendisi de "el-Harrâz" (derici) lakabıyla tanınmış olsa da (Bedruddin el-'Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (ö.855/1451), *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi'r-Ricâl Me'âni'l-Âsâr* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmâil), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1427/2006), 3, 72. lakabın Mukâtil b. Süleymân'a ait olduğu ifade edilmiştir. Muhammed b. Sâlim Muhammed el-Beydânî ez-Zehrânî, *Ekvâlû Mukâtil b. Hayyân fî'tefsîr cem' ve dirâse mukârene*, (Suudi Arabistan: Ümmül-Kurâ Üniversitesi, 2012), 2-13.

3 Halîfe b. Hayyât el-Ufurî, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*, ed. Suheyl Zekkâr (Dâru'l-Fikr, 1993), 596; İbn Mende, *Fethu'l-Elbâb fî'l-Kunâ ve'l-Elkâb* (Riyad: Mektebetu'l-Kevser, 1996), 168; İbn Mibrad, *Dab'ıtu Men Gabere fî men Kayyede hû İbn Hacer* (Beyrut, 2011); Şemsuddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1-2/2/329.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmi ve'l-Kunâ*, ed. Yusuf b. Muhammed ed-Dâhil (Riyad: Dâru'l-Gurebâ, 1994), 1-4/2/236; İbn Şâhîn, *Târîhu Es-mâi's-Sikât* (Kuveyt, 1984), 294; Mibrad, *Dab'ıtu Men Gabere fî men Kayyede hû İbn Hacer*, 295.

5 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 1-8/8/13.

6 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1977), 24,158.

ortak çabasıyla olgunlaştığını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.⁷

2. Doğumu

Elimizdeki verilerden hareketle Mukâtil b. Hayyân'ın doğduğu yılı kesin olarak belirleme imkânı olmamakla birlikte, onun önemli hocalarından olan Dahhâk b. Muzâhim'in 102/720 vefatı göz önünde bulundurularak, takribi olarak Mukâtil'in 70-100 (Hicrî) yılları arasında doğmuş olduğu söylenebilir.⁸

Kaynaklarda babasının Hayyân olduğu anlaşılmakta ve halası ise 'Umra olarak zikredilmektedir. 'Umra da Hz. Âişe'den hadis naklinde bulunan raviler arasındadır. Mukâtil'in Hasan, Yezîd⁹, Mus'ab ve Yahyâ isimlerinde dört kardeşi olduğu nakledilmektedir.¹⁰ İsnad zincirleri göz önünde bulundurulduğunda Mukâtil ailesinin hadis aktarımıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Ailedeki hadis geleneği; Mukâtil'den nakledilen rivâyetler ve Ebû Hanîfe'ye dair aktarılan anekdot birlikte değerlendirildiğinde, Mukâtil'in Ebû Hanîfe'nin şahsında temsil edilen re'y metodunu benimsemediği sonucuna ulaşılabilir. Zaten bu durum da ehl-i hadisın dönem içerisindeki tipik tavrıdır.

3. Yaşadığı Coğrafi Ortam (Merv, Belh, Kâbil).

Mukâtil, Horasan ve Irak merkezlerinde yetişmiş; ilim hayatının önemli bir kısmını Merv ve Belh'te geçirmiş, ömrünün sonlarında Kâbil'e gitmiştir.¹² Mukâtil, ilmi faaliyetlerini uzun süre Merv'de sürdürmüş ve kendisine ait bir arazi parçası olduğu rivayet edilmiştir.¹³ Kur'an ilimlerine derin bir ilgi göstermiş, tefsir rivayetleriyle öne çıkmıştır. Biyografik kaynaklarda onun "zâhir ve bâtında vera'" sahibi, yani hem alenî hem de gizli hayatında takvâya özen gösteren bir şahsiyet olduğu aktarılmaktadır.¹⁴

Mukâtil'in yaşadığı Horasan bölgesi, coğrafi genişliği ve siyasî-stratejik konumu sebebiyle erken İslâm tarihinden itibaren pek çok devletin hâkimiyetine girmiştir. Bölge, özellikle Emevîler döneminde Basra'ya bağlı bir vilâyet olarak yönetilmiş; kabile çekişmeleri ve siyasî istikrarsızlıklar sebebiyle Abbâsî hareketinin doğup geliştiği merkezlerden biri olmuştur. Nitekim Merv şehri, Abbâsî ihtilâlinin fiilen başladığı yer olarak tarihi önem taşımaktadır. Horasan, sadece siyasî hareketlilikle değil, aynı zamanda dinî ve mezhebî çoğulculuğu ile de öne çıkmıştır. Zerdüştlük, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi eski gelenekler burada varlıklarını sürdürürken; İslâmî dönemde Hâricilik, Zeydiyye, İsmâiliyye, Mürcie ve Mu'tezile gibi mezhepler bölgeye yayılmıştır. Bu çoğulcu ortam, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında farklı düşünsel eğilimlere zemin hazırlamış, özellikle Mu'tezile'nin Abbâsî himayesinde güç kazanması tefsir çalışmalarına kelâmî boyut kazandırmıştır.

Tefsir sahasında ise Atâ b. Meysera, Mukâtil b. Hayyân ve Mukâtil b. Süleyman gibi isimler öne çıkmış; bunların çalışmaları rivayet malzemesi ile dirayet unsurlarını bir arada barındırarak erken tefsir geleneğine özgün katkılar sunmuştur. Buna ek olarak Horasan, tasavvufî zühd hareketinin neşet ettiği coğrafya olarak da kaydedilmiştir. İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz ve Şakîk-ı Belhî gibi sûfilerin bölgedeki faaliyetleri, Kur'an yorumuna ahlâkî ve içsel bir derinlik katmıştır. Böylece Horasan tefsir geleneğinde zahîrî rivayet ve kelâmî tahlillerin yanında, bâtınî ve tasavvufî yaklaşımlar da belirginleşmiştir. Merv şehri özelinde ise Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde ilmi hareketlilik doruğa ulaşmış; burada hem hadis, fıkıh, tasavvuf alanlarında hem de astronomi ve matematik gibi aklî ilimlerde önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bu durum, Horasan'ın sadece naklî ilimlerde değil, aynı zamanda aklî ilimlerde de tefsire dolaylı katkı sunduğunu göstermektedir.

Mukâtil'in yaşadığı dönemde Irak coğrafyası, İslâm ilim geleneğinin en kritik merkezlerinden biri hâline gelmiş;

7 Mevâlinin İslâmî ilimlerde tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn dönemindeki konumu için Bkz. Kadir İLTİR, *Tebeu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir: Siyasal Sosyal Ve Dinî Etmenler*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2024) 87-97.

8 Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî, *Ekvâlû Mukâtil b. Hayyân fi't-Tefsir* (Riyad: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2012), 8.

9 Yezîd b. Hayyân hakkında Yahyâ b. İshâk es-Sâ'î'nin, onun Mukâtil b. Hayyân'ın kardeşi olduğunu kaydetmiştir. Rivayet zincirlerine göre Yezîd, Ebû Miclez'den hadis dinlemiş, o da İbn 'Abbâs'tan rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerden birinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sancağının siyah renkte olduğu aktarılmıştır. Ayrıca İbn Bureyde'den de rivayetleri bulunmaktadır. Ancak kaynaklar, Yezîd b. Hayyân'ın rivayetlerinde birçok hata (vehm) bulunduğunu da belirtmektedir. Buhârî, *et-Târîhu'l-'Evsat*, 158; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 325.

10 el-Buhârî, *et-Târîhu'l-'Evsat*, 158; Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 5/218.

11 el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 1-8/8/325.

12 Muhammed b. Hibban el-Bustî, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fukahâi'l-'Aktâr* (Beyrut: Daru'l-Vefa, 1991), 195.

13 ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 1-2/2/329.

14 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiretu'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, 1908), 1-12/10/279.

özellikle Kûfe, Basra ve Bağdat şehirleri tefsir ilminin kurumsallaşma sürecinde belirleyici roller üstlenmiştir. Bölgenin kozmopolit yapısı, farklı kültürlerle temas imkânı ve siyasî/iktisadî merkez oluşu, ilmî üretimin çeşitliliğini besleyen temel unsurlar olmuştur.

Kûfe, Abdullah b. Mes'ûd'un ilmi mirası üzerine şekillenen bir tefsir ekolüne sahiptir. Burada tefsir rivayetleri sınırlı sayıda olmakla birlikte sahihlik kriterine bağlılık göze çarpmaktadır. Rivayet-re'y dengesi, fıkıh ve tefsirin henüz birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığı bu dönemde öne çıkmıştır. Hanefî ekolünün teşekkülüyle birlikte Kur'an'ın ahkâm boyutu öncelenmiş; kıraat imamlarının (Âsım, Hamza, Kisâî) çalışmaları tefsir için güvenilir bir dilsel zemin oluşturmuştur. Ayrıca Kisâî ve Ferrâ gibi dilciler, tefsirin filolojik boyutunun şekillenmesinde katkı sağlamıştır.

Basra, Hasan-ı Basrî ve Katâde gibi isimlerle birlikte rivayet ve ahlâk merkezli bir tefsir geleneğini temsil etmiştir. Aynı zamanda dil ve nahiv çalışmalarının yoğunluğu sebebiyle Basra tefsiri filolojik bir karakter kazanmıştır. Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eseri, Kur'an lafızlarının mecazî boyutlarını ele alan erken dönem filolojik tefsir örneği olarak bu yönelimin tipik bir tezahürüdür.

Bağdat, Abbâsî hilafet merkezi olarak farklı ekollerin kesişme noktası hâline gelmiştir. Burada tefsir, rivayet malzemesinin yanında kelâmî ve fikhî tartışmaların da dâhil olduğu daha sistematik bir hüviyet kazanmıştır. Taberî'nin *Câmî'u'l-beyânı* bu dönemin ilmî birikimini yansıtan klasik örnektir. Ayrıca Beytû'l-hikme ve tercüme faaliyetleri, akli ilimlerle nakli ilimlerin etkileşimini artırmış ve tefsire yeni kavramsal açılımlar kazandırmıştır.

4. Hocaları

Mukâtil b. Hayyân'ın ilmî kişiliğinin oluşumunda, erken dönem İslâm ilim çevrelerinin seçkin simalarıyla kurduğu temaslar önemli rol oynamıştır. Onun hocaları arasında yer alan tâbiûn âlimleri, sadece rivayet aktaran kişiler değil; aynı zamanda dönemin entelektüel atmosferini şekillendiren, Kur'an'ın anlaşılması, hadislerin yorumlanması ve fikhî meselelerin tartışılmasında öncülük eden otoritelerdi. Mukâtil'in bu isimlerle kurduğu ilişki, onun sonraki ilmî faaliyetlerini hem rivayet yönüyle hem de metodolojik açıdan zenginleştirmiştir. Böylece, eserlerinde görülen derinlik ve çeşitlilik, büyük ölçüde bu güçlü ilmî mirasın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Mukâtil b. Hayyân'ın istifade ettiği hocalar arasında, dönemin ilim anlayışının henüz iç içe olduğu ve tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında behresi olan âlimlerden istifade ettiği görülmektedir. Onların ilmî mirası, Mukâtil'in rivayetleri ve tefsir anlayışında açıkça görülmektedir. Kaynaklarda adı özellikle zikredilen hocaları şunlardır:

- » Ömer b. 'Abdül'Azîz (ö. 101/720),
- » Dahhâk b. Muzâhim (ö. 102/720),
- » Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721),
- » İkrime el-Barberî (ö. 107/725),
- » Hasan el-Basrî (ö. 110/728),
- » Şehr b. Havşeb (ö. 112/730)
- » 'Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732),
- » Katâde b. Di'âme (ö. 117/735),¹⁵

Mukâtil'in ders aldığı isimler, tefsir, hadis ve fıkıh sahalarının en önde gelen temsilcileri arasında yer almakta ve onun ilmî şahsiyetine doğrudan etki etmektedir. Özellikle kaynaklarda sıkça zikredilen isnad zinciri—"Mukâtil → Sa'id b. Cübeyr, Katâde b. Di'âme, Mücâhid → İbn Abbâs"¹⁶ onun tefsir düşüncesinin büyük ölçüde İbn Abbâs ekolüne dayandığını göstermektedir. Bu durum, Mukâtil'in rivayetlerinde hem klasik tefsir geleneğine bağlılığını hem de erken dönem ilim halkalarından aldığı güçlü mirası ortaya koymaktadır.

5. Talebeleri

Mukâtil b. Hayyân'ın ilmî mirası, yalnızca kendi dönemi ve rivâyetleriyle sınırlı kalmamış, öğrencileri aracılığıyla da sonraki nesillere güçlü bir biçimde aktarılmıştır. Onun ders halkalarında yetişen talebeler, dönemin önde

15 el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 1-8/8/13; İbn Mencûyeh, *Ricâlu Sahîhi Muslim* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1-2/2/279.

16 Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 83.

gelen muhaddis, müfessir ve zâhidleri arasında yer almakta olup, Mukâtil'in tefsir anlayışının İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yayılmasında etkin rol oynamışlardır. Bu durum, onun ilmî otoritesinin çağdaşları tarafından kabul gördüğünü ve rivayetlerinin güvenilir bir şekilde dolaşıma girdiğini göstermektedir. Mukâtil'in ilmi pek çok öğrenci vasıtasıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Bunlar arasında:

- » Alkame b. Mirsed (ö. 120/737),
- » İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778),¹⁷
- » Abdullâh b. el-Mubârak (ö. 181/797),
- » Bukayr b. Ma' rûf ed-Dâmegânî (ö. 190/806'dan sonra),
- » Şebîb b. Abdülmelik et-Temîmî,
- » Hâlid b. Ziyâd et-Tirmidhî.¹⁸
- » Hafs b. Meysere (ö. 181/ 797)¹⁹

Kaynaklarda zikredilen talebeler, yalnızca kendi ilmî katkılarıyla değil, aynı zamanda Mukâtil'in rivayet ve düşüncelerini sonraki nesillere aktarmaları bakımından önem arz etmektedir. Bu sayede onun ilmî mirası Horasan'ın ötesine taşınmış, farklı merkezlerde dolaşıma girerek erken dönem tefsir ekollerinin oluşumuna kalıcı katkı sağlamıştır. Özellikle Bukayr b. Ma' rûf'un naklettiği tefsir rivayetleri, önemli ölçüde Taberî, İbn Ebî Hâtim ve İbn Kesîr'in *Tefsîrler*'inde yer almak suretiyle klasik literatürde somut bir biçimde korunmuş;²⁰ böylece Mukâtil'in tefsir anlayışı sözlü rivayet geleneğinin ötesinde yazılı kaynaklar aracılığıyla da süreklilik kazanmıştır.

6. İlmî Şahsiyeti

Mukâtil b. Hayyân hakkında literatürde yer alan bilgiler ve ondan aktarılan rivayetler, şahsiyetinin züht, fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında yetkin bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Nitekim tâbiûn dönemi zahitlerinden Hasan el-Basrî ve Atâ b. Ebî Rebâh'ın ona hocalık etmesi daha sonra ise İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778) ve Abdullâh b. el-Mubârek'in (ö. 181/797),²¹ ondan nakillerde bulunması ve Kûfe'de züht hayatının etkin olması bu alanda müfessirin etkilendiğini göstermektedir.²² Bunun yansıması olarak Mizzî, onu “nâsik (çokça ibadet eden), fazilet sahibi” olduğunu belirtirken;²³ İmam Zehebî de onu “âbid, sünnet üzere yaşayan bir şahsiyet” olarak tavsif etmiştir.²⁴

Fıkıh alanında Mukâtil'in ilmi çalışmalarının, Ebû Hanîfe ve re'y ehlinin ilmi faaliyet gösterdiği Kûfe'de keşiştiği görülmektedir. Nitekim Ebû Mutî' el-Belhî'nin nakline göre, Süfyân es-Sevrî, Mukâtil b. Hayyân, Hammâd b. Seleme ve bazı fakihler bir araya gelerek Ebû Hanîfe'nin ilmî yeterliliğini tartışmışlardır. Bu mecliste Ebû Hanîfe'ye, “Nu'mân (yani Ebû Hanîfe) fıkıh iddiasında bulunuyor, hâlbuki elinde gerçek bir ilim yoktur” şeklinde eleştiriler yöneltmişlerdir. Yine kıyasa dayalı yaklaşımı sebebiyle “kıyası ilk kullananın İblîs olduğu” görüşü üzerinden eleştirilerin yoğunlaştığı görülmektedir. Rivayete göre Ebû Hanîfe, bu eleştiriler üzerine Kûfe Camii'nde ilmî bir toplantı düzenleyerek görüşlerini sistematik biçimde izah etmiş; dinleyen âlimler ise onun ilmî kudretini kabul ederek, hatalarını itiraf etmişlerdir. Her ne kadar bu anlatı tarihî bakımdan menkıbevî bir mahiyet taşısa da söz konusu rivayet, dönemin ilmî ortamını ve Mukâtil b. Hayyân gibi âlimlerin içinde bulunduğu ilmî tartışma atmosferini yansıtmaları bakımından önemlidir.²⁵ Söz konusu âlimlerin eleştirileri, zahiren Ebû Hanîfe'nin ilmî konumunun tam olarak anlaşılmadığını ima etse de bu durum onların ehl-i hadis yönlerinin ağır basmasından da kaynaklanmış olabilir. Mukâtil'in, Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştirilerin ardından onu takdir etmesi, onun yalnızca rivayet değil, fıkıh alanında da yetkin bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu tartışma, Ebû Hanîfe'nin ilmî şahsiyetinin kabul gördüğü süreci sembolik

17 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7/70.

18 Bedruddîn el-Aynî, *Meğânî'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmî'r-Ricâl Meânî'l-Âsâr*, ed. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 1–3/3/72.

19 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7/266; Safiyyuddîn el-Hazrecî, *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, ed. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep–Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1995), 386.

20 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1998), 1/10.

21 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7/70.

22 ed-Dāvūdî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, 1–2/2/330.

23 Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980), 1–35/433.

24 Şemsuddîn ez-Zehabî, *Mizânul-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl* (Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 2009), 1–6/4/503.

25 Takiyyüddîn b Abdülkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî, *et-Tabakâtü's-Süniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, ed. Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî (Dâru'r-Rifâi, ts.), 126.

biçimde temsil ederken; aynı zamanda Mukâtil'in ilmî çevresinin genişliğini ve Kûfe'nin o dönemdeki çok yönlü ilmî canlılığını da yansıtmaktadır.

Hadis alanında Mukâtil'in doğrudan sahâbîlerden hadis rivayet etmediği, isnadlarında sahâbîlere ulaşan bazı haberlerin ise tedlîs yoluyla nakledildiği belirtilir.²⁶ Bu durum, erken dönem rivayet geleneğinde sıkça rastlanan bir mesele olup, özellikle râvînin güvenilirliğini tartışmaya açan unsurlar arasında zikredilmiştir. Bununla birlikte, bazı râvîler aracılığıyla ona nispet edilen münker rivayetler sebebiyle şüpheler doğmuş, ancak bu isnadlarda genellikle Mukâtil b. Süleyman ile karışıklık olduğu anlaşılmıştır.²⁷ Nitekim el-Ezdî'nin onun hakkında ileri sürdüğü "Vekî' b. Cerrâh tarafından tekzip edildiği" yönündeki iddiası hatalı bulunmuş ve bu iddia söz konusu karışıklığın ürünü olarak değerlendirilmiştir.²⁸ Mukâtil b. Hayyân söz konusu karışıklıklar dışında hadisçiler nezdinde genellikle güvenilir kabul edilmiştir. Onun hakkında bazı muhaddislerin değerlendirmeleri şu şekildedir:

- » Yahyâ b. Ma'in: "sika"²⁹
- » Ebû Dâvûd: "sika, hadisinde be's yoktur"³⁰
- » Nesâî: "lâ be'sa bihî"³¹
- » Dârakutnî: "sâlih"³²
- » İbn Hibbân: es-Sikât'ta zikreder³³
- » İbn Huzeyme: "onunla ihticâc etmem"³⁴

Muhaddislerin Mukâtil b. Hayyân hakkında kullandığı "sâlih" ve "sika" gibi ifadeler, literatürde Mukâtil b. Süleyman için kullanılan cerh ifadeleriyle tam bir zıtlık oluşturmaktadır. Bu durum, her iki ismin "Mukâtil" ortak paydasında buluşmasına rağmen, rivayet disiplini açısından taban tabana zıt kutuplarda yer aldıklarını teyit etmektedir.

Muhaddislerin onun hakkındaki değerlendirmelerin yanı sıra hadis ve ricâl ilminde ise Şehr b. Havşeb gibi şahsiyetlerden de ders alması onun hadis ilminde önemli bir konuma getirmektedir. Bu bağlamda kendisinden ders aldığı hocalarından biri de 'Alkame b. Mersed'in rivayetlerinin *Sahîh-i Muslim*'de yer aldığı görülmektedir.³⁵ Yine onun, Buhârî dışında kütüb-i sittenin diğer hadis kitaplarında nakillerinin olduğu da ifade edilmiştir.³⁶ O sünnet konusunda şöyle de demiştir:

"Sıkılğan (melûl) kimsenin dostu olmaz; hasetçi için de bir fayda bulunmaz. Hikmet üzerine uzun süre düşünmek aklın aşılmasıdır. Bu hevâ sahipleri ise, Muhammed ümmetinin (Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun) âfetleridir. Onlar, Hz. Peygamber'i (ﷺ) zikreden ehli beyti (veya ehlini) bahane ederek, bu güzel ve övgüye değer anışı insanlardan avlarlar; sonra onları helâke sürüklerler. Onların hali, acı olan sabr bitkisinin 'bal' adıyla içirilmesine, yahut öldürücü zehrin 'panzehir' adıyla sunulmasına ne kadar da benzemektedir! Öyleyse onlara karşı uyanık ol! Çünkü, sen su denizinde bulunmasan bile, (onların hevâsı içinde) öyle bir acziyet denizinde bulunmuş olursun ki, o deniz su denizinden daha derin, daha sarsıntılı, daha çok fırtınalı ve gidilecek yolu daha uzak olan bir denizdir. (Bu durumda) dalâlet yolculuğunu kat etmek için bineğin, sünnete ittibâ olsun! Çünkü, (sünnete bağlı) işte onlar Allah'a yönelen seyyâhlerdir."³⁷

Söz konusu ifadeler Kûfe ortamında bir taraftan heva ehline karşı uyanık olmaya dikkat çekerken öte taraftan selâmete çıkmanın yegâne aracının sünnete ittibâ olduğunu vurgulamaktadır.

Tefsir sahasında ise erken dönem tefsir rivayetleriyle tefsir ilminde önemli bir yere sahip olan tebeu't-tâbiîn dönemi âlimlerden biridir. Rivayetleri, klasik tefsir kaynaklarında –özellikle Taberî, İbn Ebî Hâtim, İbn Kesîr ve

26 ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 1–6/4/459.

27 Muhammed b Hibban el-Busti, *el-Mecruhin mine'l-Muhaddisin* (Riyad: Daru's-Semi'i, 2000), 1–2/1/178, 2/88; ed-Dâvûdî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, 1–2/2/330.

28 ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 1–6/4/459.

29 el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1–12/10/279.

30 Şâhîn, *Târîhu Esmâi's-Sikât*, 227.

31 el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1–12/10/279.

32 el-Busti, *el-Mecruhin mine'l-Muhaddisin*, 1–2/1/183.

33 Muhammed b Hibban el-Busti, *es-Sikât* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1975), 1–9/7/508.

34 el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1–12/10/279.

35 Mencüyeh, *Ricâlu Sahîhi Muslim*, 1–2/2/279.

36 ed-Dâvûdî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, 1–2/2/330.

37 ez-Zehrânî, *Ekvâlû Mukâtil b. Hayyân fî't-Tefsir*, 17-18.

Süyûti'nin eserlerinde³⁸– geniş ölçüde yer bulmuş ve sonraki nesillerin ilmî mirasına taşınmıştır. Râvî tabakâtı açısından altıncı tabakada değerlendirilen ve günümüz çalışmalarında ihmal edilen bir müfessirdir. Ayrıca, kendisine nispet edilen müstakil bir *Tefsîr* çalışmasının bulunduğu da kaynaklarda kaydedilse³⁹de henüz bu veriyi doğrulayacak bir esere ulaşılmamıştır. Bununla beraber tefsir kitaplarında 600 civarında rivâyet kendisinden nakledilmiştir. Söz konusu rivayetler de İbn Hibbân onun hakkında “Kur’ân ilmine özen gösterirdi” ifadesini desteklemektedir.⁴⁰ Ayrıca tefsir alanında Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin aktardığına göre, Ahmed b. Hanbel'den Mukâtil b. Hayyân'a nispet edilen *Kitâbü'l-hamse mi'e* hakkında söz edildiğinde, Ahmed bu eseri övgüyle anmıştır. Burada zikredilen Mukâtil, kimi kaynaklarda sıkça karıştırıldığı Mukâtil b. Süleyman değil, Mukâtil b. Hayyân'dır.⁴¹ Bu rivâyet, Mukâtil b. Süleyman'a nisbet edilen ve onun adıyla basılıp tercüme edilen ilk ahkâmü'l-Kur'ân algısını değiştirebileceği gibi müfessirin çalışmalarının tefsirle değil, aynı zamanda hadis alanında da önemli âlimlerin övgüsüne Ahmed b. Hanbel gibi büyük muhaddislerin dikkatini çekecek derecede kıymetli bir eser ortaya koyduğunu göstermektedir.

Mukâtil'in hocaları arasında hem siyasî-ahlâkî yönüyle öne çıkan hem de “beşinci râşid halife” olarak anılan Ömer b. Abdülazîz, hem de sahâbe nesline yakınlığıyla tanınan Sâlim b. Abdullah b. Umar gibi seçkin isimler bulunmaktadır. Tefsir alanında ise Dahhâk b. Muzâhim, Katâde b. Di'âme ve Atâ b. Yesâr gibi dönemin büyük müfessirlerinden rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca, Mücâhid b. Cebr ve 'Urve b. Zübeyr gibi erken dönem tefsir ve hadis otoritelerinin ilmî mirasından etkilenmiş, onlardan nakiller aktarmıştır.⁴²

Sonuç olarak, Mukâtil b. Hayyân hem zühd hem de rivayet temelli ilimlerde derinleşmiş; hadis ve tefsir alanlarında güvenilirliğiyle tanınmıştır. Aynı zamanda Ebû Hanîfe gibi bilginlerinin yetiştiği ve fıkıh ekollerinin teşekkül ettiği bir dönemde ilim hayatının etkin bir figürü olarak öne çıkmıştır. Ebû Hanîfe ile arasında aktarılan ilmî münazara, onun yalnızca rivayet sahasında değil, fikhî düşünceye vukûfiyetinde de dikkate değer bir düzeyde bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, dönemin Kûfe merkezli ilmî ortamında, ehl-i hadis ve ehl-i rey çizgilerinin karşılıklı etkileşimi bakımından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

7. Vefatı

Mukâtil b. Hayyân yaşadığı dönemin siyasî ve toplumsal atmosferinden derinden etkilenmiştir. Özellikle Abbâsî ihtilâli sonrasında şekillenen yeni siyasî düzen, dönemin pek çok âlimi gibi onun da hayat seyrini doğrudan belirlemiştir. Bu şartlar, ilmî faaliyetlerini sürdürmesini zorlaştırmış ve onu, yaşadığı bölgeyi terk ederek farklı diyarlara yönelmeye mecbur bırakmıştır. Bu bağlamda Meskala b. Hubeyra eş-Şeybânî'nin mevâlîsinden olan Mukâtil b. Hayyân da özellikle Abbâsî ihtilâlinin önde gelen liderlerinden Ebû Muslim el-Horâsânî'den kaçarak, önce Kafkasya'da yer alan Bardîbil şehrine sığınmıştır.⁴³ Ancak burayı “şirk diyarı” olarak nitelendirmesi sebebiyle uzun süre kalmayı uygun bulmamış, ayrılmaya karar vermiştir. Her ne kadar bazı âlimler Bardîbil'den çıktıktan kısa bir süre sonra yolda⁴⁴ vefat ettiğini kaydetse de çoğunluğa göre Kâbil'de vefat etmiştir.⁴⁵ Müfessirin vefatı konusunda ise ihtilaf bulunmakla birlikte, genellikle 150/767 yılı civarı kaydedilmektedir.⁴⁶

38 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, ed. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001); Abdurrahman b. Ebi Hatim er-Razi, *Tefsiru'l-Kurani'l-Azim* (Beyrut: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1998); Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menssûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut, ts.).

39 ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, II, 330; Hatta Fuat Sezgin söz konusu *et-Tefsîr* adlı eserini es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserinin kaynakları içerisinde saymaktadır. Bu eserin rivayet hakkını Şam'da aldığı ifade ederken ayrıca Taberî'nin hem tefsir hem de tarih kaynakları içerisinde saymıştır. Fuat Sezgin *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, Almanya, 1966, I, 40.

40 el-Bustî, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fukahâi'l-'Aktâr*, 2/195.

41 Hâlid er-Rabât - Seyyid İzzet, *el-Câmi li-Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, ed. Hâlid er-Ribât - Seyyid İzzet İyd (Dâru'l-Felâh, 2009), 206.

42 ez-Zehrânî, *Ekvâlû Mukâtil b. Hayyân fi't-Tefsîr*, 88-89.

43 Bardîbil, Kafkasya'da, bugünkü Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan tarihi bir şehirdir. İslâm fetihleri sırasında stratejik önemiyle dikkat çekmiş, 8. yüzyılda Arap-İslâm ordularının Kafkasya'daki üslerinden biri olmuştur. Bkz. Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (ö.626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, (Dâru Sâdir, Beyrut 1995), I, 314.

44 el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1–12/10/279.

45 el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, 11; el-Bustî, *es-Sikat*, 1–9/7/508; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6/255.

46 Mukâtil b. Hayyân'ın vefat yılı konusunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir kısım âlim, onun hicrî 150 yılından kısa bir süre önce öldüğünü belirtirken, bir kısmı ise bu tarihin tam da vefat yılı olduğunu kaydeder. Ancak klasik biyografi ve tarih eserlerinde bu konuda kesin bir ittifaka rastlanmamaktadır. Kanaatimizce bu ihtilafın temel sebebi, iki farklı şahsiyetin –**Mukâtil b. Hayyân** ile **Mukâtil b. Süleyman**– vefat tarihleri ve şahsiyetleri bağlamında birbirine karıştırılmalarıdır. Bazı müellifler, hicrî 150 yılında ölenin Mukâtil b. Süleyman olduğunu nakletmişse de daha güvenilir rivayetler bu tarihin aslında Mukâtil b. Hayyân'a ait olduğunu göstermektedir. Bu tür karışıklıkların, sadece ölüm tarihiyle sınırlı kalmadığı; onların isimlerinde ve haklarındaki değerlendirmelerde de (cerh-ta'dîl) görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İmam Zehebî, Mukâtil b. Hayyân hakkında şu tespitte bulunur: “O, hicrî 150 yılı civarında vefat etmiştir. Mukâtil b. Süleyman ise ondan birkaç yıl daha yaşamıştır.” Bu ifadedden, hicrî 150 yılı civarında ölenin Mukâtil b. Hayyân olduğu, Mukâtil b. Sü-

SONUÇ

Bu çalışma, erken dönem tefsir tarihinde sıkça karşılaşılan isim ve şahsiyet karışıklıklarının en belirgin örneklerinden birini teşkil eden Mukâtil b. Hayyân ile Mukâtil b. Süleyman meselesini merkeze alarak, Mukâtil b. Hayyân'ın ilmî kimliğini bağımsız ve sahih bir zeminde yeniden değerlendirmeyi amaçlamıştır. Elde edilen bulgular, klasik biyografi, ricâl ve tefsir kaynaklarında Mukâtil b. Hayyân'a dair aktarılan olumsuz bazı niteliklerin ve cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin, büyük ölçüde Mukâtil b. Süleyman'a ait vasıfların yanlış aktarımı sonucu ortaya çıktığını göstermektedir.

Kaynakların dikkatli bir mukayesesi, Mukâtil b. Hayyân'ın hadis ve tefsir alanlarında genel olarak güvenilir kabul edildiğini; Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Dârakutnî gibi muhaddisler tarafından olumlu değerlendirmelere tâbi tutulduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık, rivayetlerin nisbetinden kaynaklanan ithamların doğrudan ve açık biçimde Mukâtil b. Süleyman'a yöneltildiği, ancak isim benzerliği ve çağdaşlık sebebiyle bu eleştirilerin zamanla Mukâtil b. Hayyân'a da teşmil edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, erken dönem rivayet geleneğinde isnad hassasiyetine rağmen biyografik bilgilerin aktarımında meydana gelebilen epistemolojik kırılma anlığı açık biçimde yansıtmaktadır.

Mukâtil b. Hayyân'ın Horasan ve Irak merkezli ilmî çevrelerde yetişmiş olması; Dahhâk b. Muzâhim, Mücâhid b. Cebr, Katâde b. Di'âme ve Hasan el-Basrî gibi seçkin tâbiûn âlimlerinden istifade etmesi; buna karşılık Abdullah b. Mubârek ve İbrâhîm b. Edhem gibi isimlerin onun talebeleri arasında yer alması, ilmî otoritesinin hem yatay hem de dikey düzlemde kabul gördüğünü göstermektedir. Rivayetlerinin Taberî, İbn Ebî Hâtim, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi müellifler tarafından yoğun biçimde kullanılması, onun tefsir geleneği içerisindeki fiilî etkisini somut biçimde ortaya koymaktadır.

Bu çalışma ayrıca, Mukâtil b. Hayyân'a nispet edilen ve Ahmed b. Hanbel tarafından övgüyle anıldığı aktarılan Kitâbü'l-hamse mi'e rivayetinin, erken dönem ahkâmü'l-Kur'ân algısının yeniden değerlendirilmesini gerektirebilecek mahiyette olduğunu göstermektedir. Bu veri, Mukâtil b. Hayyân'ın yalnızca rivayet aktarıcısı değil, aynı zamanda sistematik tefsir üretimiyle temayüz etmiş bir âlim olabileceğine işaret etmektedir. Ancak bu noktada, müstakil bir eser nüshasına henüz ulaşılabilmiş olması, meselenin ihtiyatla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Sonuç itibarıyla Mukâtil b. Hayyân, erken dönem tefsir geleneğinde ihmal edilmiş veya yanlış değerlendirilmiş bir müfessir olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun ilmî şahsiyetinin Mukâtil b. Süleyman'dan net ölçütlerle ayırıştırılması, yalnızca bireysel bir biyografi tashihi değil; aynı zamanda erken dönem İslâm ilimlerinde rivayet güvenilirliği, kimlik aktarımı ve metin dolaşımı problemlerinin daha sağlıklı anlaşılması açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışma, Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir tarihindeki konumunun yeniden tanımlanması için bir başlangıç niteliği taşımakta; ileride yapılacak metin merkezli ve isnad odaklı araştırmalar için sağlam bir zemin sunmayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Celalettin. “Müfessir Mukâtil b. Hayyân'ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Burdur İlahiyat Dergisi*. 10 (Haziran) 1-16.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Tehzîbu 'l-Tehzîb*. Hindistan: Dâiretu'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1908.
- Aynî, Bedruddîn el-. *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi'r-Ricâl Meâni'l-Âsâr*. ed. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmâil. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- Buhârî, Muhammed b İsmâil el-. *et-Târihu 'l-Evsat*. Kahire: Dârü't-Turâs, 1977.
- Buhârî, Muhammed b İsmâil el-. *et-Târihu 'l-Kebîr*. Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Busti, Muhammed b Hibban el-. *el-Mecruhin mine 'l-Muhaddisin*. Riyad: Daru's-Semi'i, 2000.
- Busti, Muhammed b Hibban el-. *es-Sikat*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1975.
- Busti, Muhammed b Hibban el-. *Meşâhîru 'Ulemâi 'l-Emsâr ve A 'lâmu Fukahâi 'l-'Aktâr*. Beyrut: Daru'l-Vefa, 1991.
- Dāvūdî, Şemsuddîn ed-. *Ṭabakātu 'l-Mufessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Gazzî, Takiyyüddîn b Abdülkâdir et-Temîmî ed-Dâri el-. *et-Tabakâtü's-Süniyye fî Terâcimi 'l-Haneftiyye*. ed. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Dâru'r-Rifâi, ts.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Esâmî ve 'l-Kunâ*. ed. Yusuf b Muhammed ed-Dâhil. Riyad: Dâru'l-Gurebâ, 1994.
- Hazrecî, Safiyyuddîn el-. *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi 'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. ed. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep-Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1995.
- Mencüyeh, İbn. *Ricâlu Sahîhi Muslim*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Mende, İbn. *Fethu 'l-Elbâb fî 'l-Kunâ ve 'l-Elkâb*. Riyad: Mektebetu'l-Kevser, 1996.
- Mibrad, İbn. *Dab'ıtu Men Gabere fî men Kayyede hû 'İbn Hacer*. Beyrut, 2011.
- Mizzî, Cemâluddîn el-. *Tehzîbu 'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980.
- Rabât, Hâlid er- - İzzet, Seyyid. *el-Câmi li-Ulûmi 'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*. ed. Hâlid er-Ribât - Seyyid İzzet İyd. Dâru'l-Felâh, 2009.
- Razi, Abdurrahman b Ebî Hatim er-. *Tefsîru 'l-Kurani 'l-Azim*. Beyrut: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1998.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim er-. *Tefsîru 'l-Kur 'âni 'l-Azim*. Beyrut: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1998.
- Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tabakâtü 'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürrü 'l-mensûr fî 'l-tefsîr bi 'l-me'sûr*. Beyrut, ts.
- Şâhîn, İbn. *Târihu Esmâi's-Sikât*. Kuveyt, 1984.
- Taberî, Muhammed b Cerîr et-. *Câmiu 'l-Beyân an Te 'vili Âyi 'l-Kur 'ân*. ed. Abdullâh b Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Usfurî, Halîfe b Hayyât el-. *Tabakātu Halîfe b. Hayyât*. ed. Suheyl Zekkâr. Dâru'l-Fikr, 1993.
- Zehebî, Şemsuddîn ez-. *Mizânu 'l-İtidâl fî Nakdi 'r-Ricâl*. Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 2009.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz ez-. *Siyeru a 'lâmi 'n-nubelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zehrânî, Muhammed b Sâlim ez-. *Ekvâlû Mukâtil b. Hayyân fî 'l-Tefsîr*. Riyad: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2012.

EXTENDED ABSTRACT

This study focuses on the scholarly persona of Mukâtil b. Hayyân—a significant yet recently neglected figure in the Islamic exegetical tradition of the Tabu't-Tabîin period—his place within the tradition of transmission, and, in particular, the methodological issues arising from his frequent confusion with Mukâtil b. Süleyman. The central argument of the article is that certain critical remarks directed at Mukâtil b. Hayyân in classical ricâl and tabakât literature—such as those regarding his date of death and the attribution of works—may in fact pertain to Mukâtil b. Süleyman. In this context, the study is not merely a biographical correction effort; it also presents an analytical reading of issues concerning isnad reliability, the transmission of personal information, and epistemological ambiguity in early Islamic scholarship.

The article highlights that Mukâtil b. Hayyân and Mukâtil b. Süleyman, who lived during the same period, are frequently confused in classical sources. The fact that both figures were raised in the Khorasan region and were renowned in the field of exegesis has led to the intermingling of their biographical information. This situation has resulted in certain hadith evaluations and critiques being erroneously attributed to Mukâtil b. Hayyân. The study addresses this confusion not only in terms of the similarity of names but also within the framework of information circulation in early hadith transmission and transmission issues in the literature of hadith narrators.

The study also discusses Mukâtil b. Hayyân's lineage, kunya, and social affiliation. Sources indicate that he is referred to as "Mukâtil b. Hayyân en-Nebatî el-Belhî el-Horâsânî," that he belonged to the mawâlî class, and that he was associated with various tribes. The study suggests that this situation is related to the flexible nature of mawâlî affiliations in early Islamic society. In particular, the active role of mawâlî scholars in exegetical activities is one of the study's key emphases. Indeed, the scholarly tradition represented by Mukâtil b. Hayyân demonstrates that exegesis is not an activity exclusive to Arab elements; rather, scholars from diverse ethnic and cultural backgrounds also played decisive roles in the formation of Qur'anic sciences.

The article examines the regions of Khorasan and Iraq, where Mukâtil was raised, as scholarly centers characterized by intense sectarian and cultural diversity. The influence of various traditions—such as Zoroastrianism, Buddhism, and Christianity—alongside Islamic schools like the Mu'tazila and Murji'ah in the region also shaped Qur'anic exegesis. For this reason, Mukâtil's approach to exegesis was not limited to a tradition-centered methodology; it also incorporated elements of rational and intellectual interpretation. Thus, his exegesis serves as a transitional bridge between the early tradition-based exegesis and the developing theological interpretive tradition.

The study examines Mukâtil's scholarly lineage in detail. In particular, the fact that he studied under leading figures of the Tabî'un generation—such as Dahhâk b. Muzâhim, Mujâhid b. Jabr, Qatâda b. Di'âme, and Hasan al-Basrî—is cited as one of the key factors reinforcing his scholarly legitimacy. Furthermore, it is noted that his affiliation with the exegetical school centered on Ibn Abbas is clearly evident in the chains of transmission. Here, the author seeks to demonstrate that Mukâtil's body of narrations was not haphazard but was shaped within a specific scholarly tradition. This solidifies his position within the early exegetical heritage.

One of the most notable aspects of the article is its examination of Mukâtil's scholarly influence through his students. The mention of figures such as Abdullah b. al-Mubârak and Ibrahim b. Adham among his students demonstrates that he was influential not only in hadith and exegesis circles but also within the traditions of asceticism and Sufism. Particularly during a period when the ascetic movement in Khorasan was beginning to take shape, the fact that Mukâtil's scholarly and moral character left an impression on subsequent generations reveals that he was not merely a narrator transmitting texts; he was also a figure who embodied the scholarly and moral atmosphere of his time.

In the context of hadith and rijâl literature, this study adopts a highly balanced approach. It does not present evaluations of Mukâtil in an exclusively positive or negative light; rather, it offers a comparative assessment of the differing opinions found in the literature of jarh and ta'dîl. The fact that hadith scholars such as Yahyâ b. Ma'in, Abû Dâwûd, and al-Nasâ'î describe him as "sika" or "lâ be'se bihî" indicates that he was not a figure entirely excluded from hadith circles. Conversely, it is stated that the weaknesses observed in some narrations mostly stem from confusion with Mukâtil b. Sulaymân. Thus, the study highlights that the science of rijâl, despite being studied with great rigor throughout history, is not a field of absolute certainty; it also involves interpretation, transmission, and, at times, confusion.

One of the article's most significant contributions to the history of exegesis is its focus on the tradition known as "Kitâbü'l-Hamse Mi'e," attributed to Mukâtil b. Hayyân. The report that Ahmad b. Hanbal spoke highly of this work is presented as evidence that may necessitate a reevaluation of current assumptions regarding early ahkâm

al-Qur'ân literature. While the study notes that this tradition does not yield a definitive ruling—taking due caution into account—it highlights that Mukâtil was not merely a transmitter of scattered traditions but may have engaged in systematic exegetical activity.

In conclusion, this study concludes that Mukâtil b. Hayyân is one of the neglected exegetes in the history of early exegesis. Distinguishing his scholarly persona from that of Mukâtil b. Süleyman is regarded not merely as a biographical correction, but as an important methodological step toward a more accurate understanding of the formative processes of early Islamic scholarship. Thus, while the article highlights the need to re-examine certain established assumptions in the literature on the biographies of scholars and exegesis, it also lays a compelling foundation for future isnad- and text-centered studies on early exegetes.